

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΣΤ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΝΟΥΣΙΩΤΗΣ

Το Βελεστίνο και η ευρύτερη περιοχή κατά τη Μέση Εποχή Χαλκού

Η σημερινή κωμόπολη του Βελεστίνου αποτελεί τη θέση, όπου ιδρύθηκε η αρχαία πόλη των Φερών, η οποία έφθασε στη μέγιστη ακμή της κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο. Σε αντίθεση με τους ιστορικούς χρόνους, για τους οποίους υπάρχουν πολλές πληροφορίες από τις πολυετείς ανασκαφικές έρευνες αλλά και από τις πολυάριθμες γραπτές μαρτυρίες, πολύ λιγότερα είναι τα δεδομένα για την προϊστορική περίοδο του Βελεστίνου. Με βάση τις ανασκαφές, κυρίως σωστικού χαρακτήρα και κυρίως τα επιφανειακά τεκμήρια, διαπιστώθηκε ότι ο προϊστορικός οικισμός απλωνόταν στα βόρεια και δυτικά της σημερινής κωμόπολης, στη θέση “Μαγούλα Μπακάλη”. Η θέση αυτή αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα κατοίκησης κατά τη Νεολιθική περίοδο και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ενώ σταδιακά ο οικισμός αυτός επεκτάθηκε προς το μεγάλο πλάτωμα έκτασης 210 στρεμμάτων και στις πλαγιές αυτού. Κατά τη Μέση Εποχή Χαλκού παρατηρήθηκε η πρώτη περίοδος σημαντικής ακμής και οι δραστηριότητες των κατοίκων εξαπλώθηκαν σε όλη την περιοχή από βόρεια έως ΝΑ της μαγούλας, σε ακτίνα μέχρι και 400μ. από την κορυφή της. (εικ.1) Σύμφωνα με τους ερευνητές της περιοχής, ο οικισμός την περίοδο αυτή οργανώθηκε κατά το γνωστό μοντέλο της ακρόπολης και της κάτω πόλης¹, χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να συνδέονται με αυτές τις δραστηριότητες.

Οικιστικά κατάλοιπα

Ολοκληρωμένο οικιστικό δείγμα της Μέσης Εποχής του Χαλκού αποτελεί ένα αψιδωτό κτίσμα, που ανασκάφτηκε στη ΝΑ πλαγιά του πλατώματος της μαγούλας². Πρό-

1. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1979. «Τοπογραφία της περιοχής των Φερών της Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο», ΑΔ 34 (Μελέτες), σελ. 181.

2. Αραχωβίτη, Π. 2000, «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια», Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος Μάιος 1998, σελ. 357-9.

κειται για ένα μονόχωρο κτίριο, με ωφέλιμο εσωτερικό χώρο 18τ.μ. (εικ.2) Οι τοίχοι του ήταν κτισμένοι με αργολιθοδομή και λάσπη, σε ύψος μέχρι 1,00μ. και από εκεί και πάνω με πλιθιά. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο οξυπύθμενα πιθάρια, δύο μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και άλλα αγγεία καθημερινής χρήσης. Ορισμένα αγγεία ήταν τοποθετημένα σε ένα χωμάτινο θρανίο, δίπλα στον τοίχο ενώ άλλα βρέθηκαν ανεστραμμένα, πιθανότατα έχοντας πέσει από κάποιο ψηλότερο ράφι. Σε ένα από τα πιθάρια εντοπίστηκαν σπόροι σιταριού. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα γεωργικά εργαλεία που βρέθηκαν στο δωμάτιο, υποδηλώνουν τη χρήση του χώρου για αποθήκευση μικρής ποσότητας γεωργικών προϊόντων, καθώς και για άλλες δραστηριότητες οικιακού χαρακτήρα. Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου από πυρκαγιά, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές³. Το οίκημα φαίνεται ότι είχε θεμελιωθεί σε παλιότερες επιχώσεις της ίδιας περιόδου, στις οποίες διακρίθηκαν δύο ακόμη οικιστικές φάσεις⁴. Στον ίδιο χώρο ερευνήθηκε μικρό τμήμα και δεύτερου αψιδωτού κτιρίου, ίδιων περίπου διαστάσεων, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν μάζες ψημένου πηλού και πλιθιών.

Επιχώσεις της περιόδου αυτής εντοπίστηκαν και στο λόφο “Καστράκι”, χωρίς όμως να αποκαλυφθούν οικιστικά κατάλοιπα. Ο λόφος Καστράκι είναι ένα μικρό ύψωμα, που στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για ξεχωριστή μαγούλα, αλλά για τμήμα του πλατώματος της Μαγούλας Μπακάλη, που μετά τη διάνοιξη του δρόμου Βελεστίνου-Λάρισας αποκόπηκε από το υπόλοιπο πλάτωμα⁵.

Ταφικά κατάλοιπα

Στο Βελεστίνο, το εκτός οικισμού νεκροταφείο του τέλους της Μέσης Εποχής του Χαλκού τοποθετείται πάνω από εγκαταλελειμμένα σπίτια της ίδιας περιόδου, στις ανατολικές και νοτιοανατολικές παρειές του πλατώματος, που εκτείνεται βόρεια και ανατολικά της μαγούλας Μπακάλη⁶. Δεν αναφέρονται πληροφορίες για την ακριβή θέση των τάφων, ούτε για τον προσανατολισμό τους, εκτός από έναν τάφο, που σημειώνεται ότι είχε κατεύθυνση Β- Ν⁷. Στο σχέδιο ωστόσο του αψιδωτού κτιρίου που αναφέρθηκε παραπάνω φαίνεται ότι ένας από τους κιβωτιόσχημους τάφους ακολουθεί τον προσανατολισμό του σπιτιού, που ήταν ΒΑ-ΝΔ⁸. Αν και για ορισμένους τάφους δεν αναφέρονται πληροφορίες για τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά⁹, οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι, σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος και οι πλάγιες πλευρές, όπως και η καλυπτήρια, αποτελούνταν από μονοκόμματα λίθινες πλάκες¹⁰.

3. Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 358.

4. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1994, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών» στο ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Δεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα, τόμος Β', σελ. 77 και Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 358.

5. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 181.

6. Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 357-358.

7. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1981. «Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο Βασ. Μανούρα), ΑΔ 36, σελ. 249, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1983. «Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο Δ. Μιχολίτση)», ΑΔ 38, σελ. 194, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1987. «Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο αδελφών Κωνστ. και Στέργιου Τσουμπέκου)», ΑΔ 42, σελ. 256.

8. Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 357.

9. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981, ό.π., σελ. 249.

10. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1983, 194, 1987, ό.π., σελ. 256 και Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 357.

Οι τάφοι περιείχαν συνήθως ένα νεκρό θαμμένο σε συνεσταλμένη στάση. (εικ.3) Ενδεχομένως δύο τάφοι να περιείχαν από μία παιδική ταφή¹¹ ενώ σε έναν άλλο εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα από δύο ταφές: βρέθηκε ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση και οστά μιας παραμερισμένης ταφής στα ανατολικά¹². Μόνο σε έναν από αυτούς αναφέρεται ότι υπήρχε ένας σκύφος ως κτέρισμα¹³, ενώ οι υπόλοιποι ήταν ακτέριστοι¹⁴.

Τάφοι της περιόδου αυτής ήρθαν στο φως και στο λόφο «Καστράκι», σε σημεία όπου δεν έχουν εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα, οπότε ίσως και σε αυτή την περίπτωση οι ταφές να είναι εκτός οικισμού. Οι τάφοι ήταν είτε απλοί ελλειψοειδείς λάκκοι καλυμμένοι με μια λίθινη πλάκα, είτε κιβωτιόσχημοι με τις πλάγιες πλευρές και το κάλυμμα από μονοκόμματα λίθινες πλάκες. Περιείχαν από ένα νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Κάποιοι ήταν ακτέριστοι, ενώ άλλοι περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα, συνήθως ένα αγγείο¹⁵.

Τέλος, τμήμα νεκροταφείου της ίδιας περιόδου αναφέρεται ότι βρέθηκε Α-ΝΑ της Υπέρειας Κρήνης, στη θέση «Ταμπάχανα», χωρίς να σημειώνονται άλλα στοιχεία σε σχέση με τον αριθμό, τη θέση ή τον προσανατολισμό των τάφων¹⁶.

Κεραμική

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στο Βελεστίνο, είναι απαραίτητο να παρουσιαστούν κάποια βασικά χαρακτηριστικά της κεραμικής της περιόδου αυτής. (εικ.4) Καταρχάς έχουν βρεθεί τμήματα αγγείων και των τριών φάσεων της περιόδου, γεγονός που φανερώνει τη διαχρονική και αδιάκοπη κατοίκηση του χώρου. Κυριαρχεί η κεραμική καθημερινής χρήσης, ποικίλων αποχρώσεων, που εναρμονίζεται με τις παραδόσεις της περιοχής. Πολλές είναι και οι ομοιότητες με το υλικό της Μέσης Εποχής Χαλκού από τα Πευκάκια, όσον αφορά τα σχήματα των αγγείων αλλά και τις κεραμικές κατηγορίες, γεγονός που αναδεικνύει τις σχέσεις του οικισμού με άλλους σημαντικούς οικισμούς της Θεσσαλίας. Από την άλλη πλευρά, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία γκριζας μινυακής κεραμικής, μιας κατηγορίας που δεν είναι ιδιαίτερα συχνή σε οικισμούς της θεσσαλικής ενδοχώρας¹⁷. Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρονται είναι τα αγγεία εκείνα, που δεν είναι προϊόντα τοπικού ή άλλου θεσσαλικού εργαστηρίου, αλλά έχουν εισαχθεί από τη νότια Ελλάδα, όπως ένα αγγείο με γραπτή διακόσμηση που παρουσιάζει αναλογίες με ευρήματα από την Αττική, την Εύρωπη και την Ασίνη και δύο αμφορείς με χρυσή μίκκα και αμανρόχρωμη διακόσμηση, με τόπο προέλευσης την Αίγινα, μοναδικά δείγματα για τα θεσσαλικά δεδομένα¹⁸.

11. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981, ό.π., σελ. 249.

12. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1987, ό.π., σελ. 256.

13. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1983, ό.π., σελ. 194.

14. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981, ό.π., σελ. 249, 1985, ό.π., σελ. 193, 1987, ό.π., σελ. 256.

15. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1980. «Λόφος Καστράκι (Οικόπεδο Γ. Τσουμπέκου)», ΑΔ 35, σελ. 270.

16. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1997, «Θέση Ταμπάχανα, συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης (Οικόπεδο Μ. Αγρακώστα- Γεωργούδη- Ι. Γεωργούδη)», ΑΔ 52, σελ. 467- 468

17. Maran J., 1992. Pevkakia-Magula, III: Die mittlere Bronzezeit, Bonn, σελ. 245-247.

18. Κακαβογιάννης Ε., 1977. «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977», ΑΑΑ 10, σελ. 186, εικ.6-7. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση των αγγείων αυτών βλ. Maran 1992, ό.π., σελ. 246-247 και Maran J., 2007. «Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning», στο F. Felten, W. Gauss, and R. Smetana (επιμ.), Middle Helladic Pottery and Synchronisms (Agina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse I), Vienna, σελ. 171, υποσ. 19.

Θέσεις της Μέσης Εποχής Χαλκού στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου

Η Μέση Εποχή Χαλκού, όπως είχε διαπιστωθεί κυρίως από επιφανειακές έρευνες και από ανασκαφές μικρής κλίμακας ήταν μία περίοδος ακμής για το Βελεστίνο και την ευρύτερη περιοχή του, ιδιαίτερα γύρω από τις όχθες της λίμνης Κάρλας, γεγονός που μαρτυρείται από τον αριθμό των εντοπισμένων θέσεων (εικ.5). Σήμερα πλέον, τα ευρήματα των τελευταίων ετών, από εκτεταμένες ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο μεγάλων δημοσίων έργων, έχουν εμπλουτίσει σε αρκετό βαθμό τη γνωσιακή βάση δεδομένων για την περίοδο.

Μαγούλα Ντελή-Χάνι

Η «Μαγούλα Ντελή-χάνι» είναι ένα επίμηκες βραχώδες ύψωμα και βρίσκεται στη νότια παρυφή της λίμνης Κάρλας, βόρεια του επαρχιακού δρόμου Βελεστίνου-Καναλίων και 3χλμ περίπου ανατολικά του χωριού Ριζόμυλος. Αραιά όστρακα είναι διάσπαρτα στο πλάτωμα που σχηματίζεται στην κορυφή του υψώματος, καθώς και στις ΝΔ και ανατολικές υπώρειες ενώ στο ΒΑ τμήμα του λόφου τα όστρακα είναι πιο πυκνά. Στην ανατολική πλευρά και λίγο χαμηλότερα σώζονται λείψανα τοίχων, που πιθανότατα ανήκουν σε κάποιο περιβόλο¹⁹. Το μεγαλύτερο ποσοστό επιφανειακής κεραμικής ανήκει στη Μέση Εποχή Χαλκού και παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με την κεραμική των αντίστοιχων περιόδων από τις Φερές²⁰. Έχουν βρεθεί αρκετά όστρακα από γκριζα και κίτρινα μιννακά ανοιχτά αγγεία πόσης, όπως σκύφους και κύπελλα, τμήματα από μαγειρικά σκεύη καθώς και χρηστική κεραμική²¹. Στην ανατολική πλευρά του υψώματος και λίγο χαμηλότερα σώζονται λείψανα τοίχων πιθανότατα από κτίρια του οικισμού ενώ σχιστολιθικές πλάκες στην παρακείμενη τάφρο αποξήρανσης της λίμνης προέρχονται, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ντόπιων, από κιβωτιόσχημους τάφους και υποδηλώνουν ότι στην περιοχή αυτή εκτεινόταν το νεκροταφείο²².

Το 2010, στο πλαίσιο των εργασιών για την κατασκευή αγωγού μεταφοράς του νερού της λίμνης Κάρλας, εντοπίστηκαν 300μ. ΝΔ της μαγούλας εννιά κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι χρονολογήθηκαν στο τέλος της περιόδου και στις αρχές της Ύστερης Εποχής Χαλκού²³ (εικ.6) Περιείχαν πολλαπλές ταφές και οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με αγγεία πολύ καλής ποιότητας και ιδιαίτερα εξεζητημένα για την περιοχή, όπως είναι οι μιννακοί αμφορίσκοι και οι κάλαθοι με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν τα χρυσά κοσμήματα που βρέθηκαν σε έναν από αυτούς τους τάφους. Το διάδημα, τα ενώτια και η κεφαλή περόνης αποτελούν μοναδικά δείγματα για την περιοχή της Θεσσαλίας και μπορούν να παραλληλιστούν με ανάλογα ευρήματα από τάφους των δύο ταφικών κύκλων των Μυκηνών²⁴.

19. Γαλλής Κ., 1992. Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας, Λάρισα, σελ. 177.

20. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 184.

21. Τα ευρήματα από τη Μαγούλα Ντελή-Χάνι παραλληλίζονται με ανάλογα ευρήματα από τις φάσεις 5, 6 και 7 του οικισμού της Μέσης Εποχής Χαλκού στα Πευκάκια (βλ. Maran 1992, ό.π., σελ. 237-8 και εικόνα 145, 18-20).

22. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 184.

23. Αλματζή Κ., Αγνουσιώτης, Δ., (υπό δημοσίευση), «Τάφοι της Μέσης Εποχής Χαλκού στη θέση 'Ομβριά', νοτιοδυτικά της λίμνης Κάρλας», 4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2009-2012. Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους Χρόνους, Βόλος 16-18.3.2012.

24. Dietz, S. 1991, The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period, Copenhagen, σελ. 269, εικ. 81, 49, 50.

Άγιος Αθανάσιος

Ο λόφος του Αγίου Αθανασίου βρίσκεται στις ΒΔ υπώρειες του όρους Μεγαβούνι, δίπλα στις Ν-ΝΑ όχθες της λίμνης Κάρλας, 6χλμ περίπου ΝΔ του χωριού Κανάλια. Στην επιφάνεια του λόφου εντοπίστηκαν πολλά όστρακα κατά τις έρευνες του Θεοχάρη, ο οποίος ταύτισε τη θέση αυτή με την αρχαία Βοίβη²⁵. Το 2004 πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και διενεργήθηκε δοκιμαστική έρευνα σε διάφορα σημεία του υψώματος, όπου είχαν έλθει στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα, εξαιτίας αρχαιοκαπηλίας²⁶. Καθαρίστηκαν τμήματα τοίχων από κτίρια της Μέσης Εποχής Χαλκού, κατασκευασμένα από πλακαρούς ασβεστόλιθους, δίχως συνδετικό υλικό, που θεμελιωνόνταν επάνω στον φυσικό βράχο, ακολουθώντας την ομαλή φυσική κλίση του εδάφους. Ένας από τους τοίχους κατασκευάστηκε με την τεχνική της ιχθυόκανθας. Εσωτερικά των κτιρίων αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα από λιθόστρωτα δάπεδα. Ένας φαρδύς και στιβαρός τοίχος, πλάτους 1,00μ., διατρέχει την νότια πλευρά της κορυφής του λόφου σε μεγάλο μήκος και πιθανότατα ήταν αναλημματικός. Μέσα στις επιχώσεις αυτές αποκαλύφθηκε και ένας κιβωτιόσχημος τάφος, με μία ταφή ακτέριστη, που πιθανότατα χρονολογείται στην ίδια περίοδο.

Τσιγγενίνα

Από το 2001 έως το 2006, με αφορμή τα έργα για την κατασκευή του ταμιευτήρα της λίμνης Κάρλας, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στη θέση “Τσιγγενίνα”, στις δυτικές υπώρειες του Μαυροβουνίου, 3χλμ. νοτιοανατολικά από τα Κανάλια και ερευνήθηκε ένας ιδιαίτερα σημαντικός οικισμός της Μέσης Εποχής Χαλκού²⁷. Τα περισσότερα κτίρια του οικισμού είναι δίχωρα και αποτελούν αυτόνομες οικιστικές μονάδες. Η είσοδος βρίσκεται συνήθως στη νότια μακριά πλευρά. Το δυτικό δωμάτιο είναι το μεγαλύτερο και σ’ αυτό βρέθηκε ο μη φορητός εξοπλισμός, που εξυπηρετούσε ποικίλες δραστηριότητες, όπως η εστία, τα θρανία, λίθινες και πήλινες κατασκευές, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος της οικοσκευής. (εικ.7) Το ανατολικό δωμάτιο είναι μικρότερο και λειτουργούσε είτε ως αποθήκη του κτιρίου, όπως υποδηλώνουν τα μεγάλα πιθάρια και τα άλλα αποθηκευτικά αγγεία, είτε ως “μαγειρείο”, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίστηκαν εστίες φωτιάς και σκεύη τροφοπαρασκευής.

Ξεχωριστή θέση στον οικισμό καταλαμβάνει ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο, το οποίο προήλθε από τη συνένωση δύο αρχικά ανεξάρτητων κτιρίων, ενός αψιδωτού και ενός ορθογώνιου, με την επιπλέον προσθήκη ενός ορθογώνιου, υπαίθριου περιβόλου²⁸. (εικ.8) Το ορθογώνιο κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως ο βασικός χώρος διαμονής, ενώ το αψιδωτό κτίριο, το οποίο ήταν προγενέστερο και αρχικά αποτελούσε κατοικία, εγκαταλείφθηκε και λειτούργησε ως βοηθητικός χώρος αποθήκευσης και τροφοπαρασκευής, όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα: η λιθόκτιστη κατασκευή αποθήκευσης, τα αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη, τα εργαλεία και οι εστίες φωτιάς.

25. Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. «Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας», ΑΔ 22, σελ. 297-8.

26. Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2001-2004. «Δήμος Κάρλας. Ανασύσταση ταμιευτήρα Λίμνης Κάρλας», ΑΔ 56-59, σελ. 504-505.

27. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, ό.π., σελ. 502-504.

28. Αγνωσιώτης Δ., Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2013. «Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της “Τσιγγενίνας” στην περιοχή της λίμνης Κάρλας», 3ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2006-2009. Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους χρόνους, Βόλος 12-15.3.2009, σελ. 137-147.

Μάρμαρα

Η θέση “Μάρμαρα” είναι ένα βραχώδες ύψωμα, ακριβώς στις όχθες της αποξηραμένης λίμνης και απέχει 3χλμ περίπου ΒΔ του χωριού Κανάλια. Η ονομασία της θέσης οφείλεται στο λατομείο μαρμάρου που λειτουργούσε για χρόνια σε κοντινή απόσταση. Πάνω στο λόφο είναι ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα, καθώς και κεραμική ελληνιστικής και προϊστορικής περιόδου. Στο πλαίσιο του έργου της επαναδημιουργίας της Λίμνης Κάρλας, πραγματοποιήθηκε το 2003 σωστική ανασκαφή στα ριζά του λόφου. Αποκαλύφθηκε αψιδωτό κτίριο με προσανατολισμό Β-Ν, που χρονολογήθηκε στη Μέση Εποχή Χαλκού, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθεί η διερεύνησή του. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και έχουν πλάτος 0,60μ., σωζόμενο μήκος 8,20μ. και ύψος 0,40μ. Από το εσωτερικό του κτιρίου συλλέχθηκε κεραμική και πολλά λίθινα εργαλεία²⁹.

Πέτρα

Η θέση “Πέτρα” βρίσκεται σε απόσταση 3,5χλμ ανατολικά του χωριού Σωτήριο. Πρόκειται για βραχώδη υψώματα απομονωμένα στην πεδιάδα, δίπλα στην παλιά όχθη της αποξηραμένης λίμνης Κάρλας. Ήδη από το 19ο αιώνα τα λείψανα του πολυγωνικού τείχους, που περιβάλλει τον ψηλότερο λόφο, έγιναν αντικείμενο προσοχής και μελέτης περιηγητών³⁰. Ο Milošević ερευνήσε τη θέση αρχικά επιφανειακά, μελέτησε τα ορατά λείψανα και το 1959 πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές σε μεγάλη έκταση³¹. Τα ευρήματα έδειξαν ότι μετά το τέλος της Πρώτης Εποχής του Χαλκού ακολούθησε ένα κενό και από τη ΜΕΧΙΙΙ-ΥΕΧΙΙ περίοδο παρατηρείται μία σημαντική ακμή³², καθώς ο οικισμός απλώθηκε και στις χαμηλές πεδινές εκτάσεις γύρω από τα βραχώδη υψώματα, αποκτώντας μία μορφή οικιστικής οργάνωσης με ακρόπολη και κάτω πόλη³³. Ερευνήθηκαν τμήματα δύο κτιρίων, με καλοκτισμένους τοίχους και πολλά δωμάτια, στο εσωτερικό των οποίων υπήρχαν αγγεία πόσης, όπως σκύφοι με διχαλωτές λαβές και κύπελλα, υδρίες, αμφορείς και τμήματα αγγείων με αμαυρόχρωμη διακόσμηση³⁴. Εξ ίσου σημαντικά ευρήματα αποτελούν και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι που εντοπίστηκαν εξωτερικά ενός κτιρίου³⁵. Ένας από αυτούς ήταν αρκετά μεγάλος, έφερε πολλές καλυπτήριες πλάκες και περιείχε τα κατάλοιπα από τρεις ταφές. Οι δύο παλιότερες ταφές ήταν παραμερισμένες, ενώ ο πιο πρόσφατος σκελετός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση στη δεξιά πλευρά, κτερισμένος με δύο αγγεία και ένα πήλινο πηνίο. Απομονωμένοι τάφοι της ίδιας περιόδου εντοπίστηκαν και στο μικρό βραχώδες ύψωμα, 500μ. ΝΔ της θέσης Πέτρα, το οποίο είναι γνωστό ως Σιφριτζάλι.³⁶

29. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, ό.π., σελ. 487.

30. Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο, vol. I, σελ. 486 και vol. IV, σελ. 419, και Γεωργιάδης Ν., 1894. *Θεσσαλία, Β' έκδοσις*, Βόλος, σελ. 152.

31. Milošević V., 1960. «Die Versuchsgrabungen im Gebiete von Petra am Boibi- See und die Geländebegehungen in Nordostthessalien», *Archäologischer Anzeiger*, σελ. 150-166.

32. Maran J., 1995. “Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave Period on the Greek Mainland”, στο Laffineur, R. & Niemeier, W.D. (επιμ.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, Liege & Austin, (Aegaeum 12), σελ. 68.

33. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 187.

34. Maran 1992, ό.π., σελ. 244-245.

35. Milošević 1960, ό.π., σελ. 161-162.

36. Λιάγκουρας Α., 1963. “Στεφανοβίκειον (πρώην Χατζημισί)”, *ΑΔ* 18, σελ. 144.

Αερινό

Στην εξέταση της περιοχής αυτής δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθούν δύο άλλες σημαντικές θέσεις. Η πρώτη βρίσκεται στην κοιλάδα του Αερινού, σε απόσταση 1,5χλμ. νότια της ομώνυμης κοινότητας, όπου δεσπόζει ένα ύψωμα με πεπλατυσμένη επιφάνεια, γνωστό ως Περσουφλί Μαγούλα ή Κάστρο Αερινού. Με αφορμή το έργο κατασκευής του αυτοκινητόδρομου Π.Α.Θ.Ε. στην περιοχή αυτή διεξήχθησαν ανασκαφές, οι οποίες έδειξαν ότι η Μέση Εποχή Χαλκού αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες φάσεις του οικισμού³⁷. Την περίοδο αυτήν ο οικισμός ήταν εκτεταμένος και αναπτύχθηκε τόσο στη μαγούλα «Δερβίσι ή Κάστρο Αερινού», καθώς και στο γειτονικό λόφο τα ΝΔ, όπου αποκαλυφτήκαν αψιδωτά, ελλειψοειδή και ορθογώνια κτίσματα, μονόχωρα ή δίχωρα, πυκνά δομημένα στο χώρο και χωρίς ενιαίο προσανατολισμό. (εικ.9) Ήταν κατασκευασμένα με λίθινα θεμέλια, στα οποία είχε χρησιμοποιηθεί υλικό από τα πετρώματα της περιοχής ενώ η ανωδομή τους ήταν πλίνθινη. Αψιδωτά κτίρια της ίδιας περιόδου αποκαλύφθηκαν και στις ΒΑ υπώρειες του Κάστρου. Το καλύτερο σωζόμενο δείγμα ήταν κτισμένο με αργολιθοδομή μέχρι ύψους 1,85μ. και στο εσωτερικό του βρέθηκαν πιθάρια, τοποθετημένα κοντά στον τοίχο³⁸.

Σέσκλο

Η δεύτερη θέση είναι το “Κάστρο”, πολύ κοντά στο χωριό Σέσκλο, όπου αναπτύχθηκε ο πολύ γνωστός νεολιθικός οικισμός. Σε σχέση με τη νεολιθική περίοδο, η Μέση Εποχή Χαλκού είναι ελάχιστα γνωστή και ενδεχομένως, η κατοίκηση την περίοδο αυτή να επεκτείνεται δυτικά της νεολιθικής μαγούλας, αν και δεν έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής οικισμός³⁹. Πληροφορίες αντλούνται κυρίως από τα ταφικά ευρήματα, καθώς στη θέση αυτή έχει ερευνηθεί το πιο εκτεταμένο νεκροταφείο στην περιοχή της Θεσσαλίας. Συγκεκριμένα, 138 τάφοι εντοπίστηκαν μέσα στα λείψανα των σπιτιών πάνω στη νεολιθική μαγούλα και 4 στις παρυφές της. Οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι, περιείχαν συνήθως ένα νεκρό και με βάση τα κτερίσματά τους, που σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν ιδιαίτερα πλούσια, όπως αγγεία, κοσμήματα, και όπλα, μπορούν να χρονολογηθούν στη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή Χαλκού⁴⁰. Αρκετοί τάφοι εντοπίστηκαν και 200μ. δυτικά της μαγούλας, στο Σέσκλο Β΄, πάνω από τα νεολιθικά σπίτια⁴¹, (εικ.10) οι οποίοι ωστόσο στην πλειονότητά τους περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα, καθώς και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από αυτήν⁴².

37. Αραχωβίτη 2000, ό.π. και Αραχωβίτη Π., 2002. “Τα μνημεία του άξονα της Εθνικής Οδού στα όρια του Δήμου Φερών-Αερινό”, στο Μνημεία Μαγνησίας, Πρακτικά Συνεδρίου “Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής” Βόλος 11-13 Μάιου 2001, σελ. 48-55.

38. Αραχωβίτη 2000, ό.π., σελ. 365.

39. Θεοχάρης Δ. Ρ., 1976. “Σέσκλον”. Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1970, Αθήναι, σελ. 88.

40. Τσουντας Χ., 1908. Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα, σελ. 132-147.

41. Έξι τάφοι εντοπίστηκαν από τον Τσουντά (βλ. Τσουντας, ό.π.) ενώ πολυάριθμους τάφους αποκαλύφθηκαν αργότερα κατά τις ανασκαφές του Θεοχάρη (βλ. Θεοχάρης Δ.Ρ., 1971. “Σέσκλον”, ΑΔ 26, σελ. 292 και Θεοχάρης Δ.Ρ., 1971β. “Ανασκαφαί εν Σέσκλω”, ΠΑΕ, σελ. 15- 19.)

42. Θεοχάρης 1976, ό.π.

Το τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή του Βελεστίνου και οι απαρχές νέων διαδικασιών

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι έγινε αναφορά μόνο στις θέσεις της περιοχής, όπου έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές έρευνες και έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς υπάρχουν και πολλές άλλες θέσεις στην περιοχή της Κάρλας, όπως το Αρμένιο⁴³, η Κυψέλη⁴⁴, ο Πύργος⁴⁵, το Καλαμάκι⁴⁶, στις οποίες έχουν εντοπιστεί μόνο επιφανειακά ευρήματα της περιόδου αυτής.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, το μοντέλο της οικιστικής οργάνωσης σε αρκετές περιπτώσεις έχει παραλληλιστεί από τους ερευνητές με αυτό των Μυκηνών και της Τίρυνθας, όπου υπήρχε η ακρόπολη και η κάτω πόλη. Είναι γεγονός ότι αρκετοί οικισμοί της περιοχής οργανώνονται με αρχικό πυρήνα ένα ύψωμα, κοντά σε πηγές νερού ενώ σταδιακά εξαπλώνονται και σε χαμηλότερες πεδινές εκτάσεις. Ωστόσο, το μοντέλο των αργολικών ακροπόλεων μάλλον καταχρηστικά χρησιμοποιείται, γιατί αφενός προέρχεται από διαφορετική περιοχή και εποχή και αφετέρου η έλλειψη εκτεταμένων ανασκαφών και η απουσία ακριβούς χρονολόγησης και διάκρισης των επιμέρους φάσεων της Μέσης Εποχής Χαλκού αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα για την πλήρη κατανόηση της οικιστικής εξέλιξης και της οργάνωσης του χώρου των οικισμών. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα διαφαίνονται πιο ξεκάθαρα τα βασικά κριτήρια της επιλογής του χώρου κατοίκησης. Οι κάτοικοι ενδιαφέρονται κυρίως για γειτνίαση με πηγές νερού και καλλιεργήσιμες εκτάσεις για τις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες τους, φυσική προστασία και ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης και τέλος πρόσβαση σε οδικά δίκτυα για επικοινωνία με άλλους οικισμούς και ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων.

Όσον αφορά την οργάνωση του χώρου των οικισμών, οι περισσότερες μαρτυρίες αντλούνται από τις δύο θέσεις της περιοχής, που έχουν ερευνηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό, το Αερινό και την Τσιγγενίνα. Στον πρώτο οικισμό παρατηρείται πυκνή κατοίκηση και άναρχη δόμηση των σπιτιών, τα οποία δεν διέθεταν ενιαίο προσανατολισμό ενώ η διαδοχή των φάσεων είναι άλλοτε οριζόντια και άλλοτε κάθετη, δηλαδή μεταγενέστερα κτίρια χτίζονται στα ερείπια παλαιότερων, γεγονός που ενδεχομένως αντανάκλα την επιμονή των οικογενειών καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου για διατήρηση της ιδιωτικής περιουσίας αλλά και γενικότερα της κοινότητας για διαφύλαξη του χώρου μέσω της σύνδεσης με το προγονικό παρελθόν. Διαφορετική είναι η εικόνα στη δεύτερη περίπτωση, όπου διαφαίνεται πιο αραιή κατοίκηση, τα κτίρια διαθέτουν ενιαίο προσανατολισμένο ενώ η διαδοχή των φάσεων είναι πάντοτε οριζόντια. Ωστόσο, από το τέλος της περιόδου και στην Τσιγγενίνα το ενδιαφέρον για τον καθορισμό και τη διατήρηση της ιδιοκτησίας γίνεται πιο έντονο, όπως φαίνεται από το σύνθετο οικιστικό σύνολο, όπου η οικογένεια που κατασκεύασε το ορθογώνιο κτίριο διατήρησε και το προγενέστερο αψιδωτό, πιθανότατα προγονικό της κληροδότημα και ταυτόχρονα οριοθέτησε το ζωτικό χώρο εξωτερικά του σπιτιού με την κατασκευή μίας ορθογώνιας περίκλειστης αυλής.

Τα σπίτια των οικισμών είναι είτε ορθογώνια είτε αψιδωτά, με σταδιακή επικράτηση του πρώτου τύπου και κτισμένα σύμφωνα με τις τεχνικές των θεσσαλικών παραδόσεων, δηλαδή με λίθινα θεμέλια και κρηπίδα και πλίνθινη ανωδομή. Αποτελούν αυτόνομες οικι-

43. Γαλλής, ό.π., σελ. 102 και Maran 1992, ό.π., σελ. 235-236.

44. Γαλλής, ό.π., σελ. 134-135 και Maran 1992, ό.π., σελ. 241-242.

45. Γαλλής, ό.π., σελ. 130.

46. Γαλλής, ό.π., σελ. 123-125 και Maran 1992, ό.π., σελ. 238-239.

στικές μονάδες και διαθέτουν δύο ή τρεις χώρους, με την εσωτερική τους διαρρύθμιση να μην υπόκειται σε γενικούς κανόνες και να παρατηρείται μια ποικιλομορφία στα βασικά τους χαρακτηριστικά. Συνήθως όμως υπάρχουν ειδικοί χώροι αποθήκευσης και τροφοπαρασκευής ενώ στον κύριο χώρο διαμονής συνδυάζονται ποικίλες δραστηριότητες. Από το τέλος της περιόδου διακρίνεται μία αυξημένη μέριμνα για τη διαδικασία αποθήκευσης, γεγονός που συμπεραίνεται από την ύπαρξη εξειδικευμένων κτιρίων και κατασκευών, τη δημιουργία μεγαλύτερων και ποιοτικότερων αποθηκευτικών σκευών και τη μετατροπή εγκαταλελειμμένων σπιτιών σε αποθήκες. Ίσως στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ενταχθεί και η χρήση πλαστικών διακοσμητικών μοτίβων σχεδόν σε όλα τα αποθηκευτικά αγγεία του οικιστικού συνόλου της Τσιγγενίνας⁴⁷ και να ερμηνευτεί ως μία προσπάθεια κωδικοποίησης της διαδικασίας.

Τα αγγεία καθημερινής χρήσης εναρμονίζονται πλήρως με τις πολιτιστικές παραδόσεις της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας. Από την άλλη πλευράς όμως τα εισαγόμενα αγγεία εξαιρούν την ιδιαίτερη θέση που έχουν αποκτήσει ορισμένοι οικισμοί και τον ιδιαίτερο ρόλο που κατέχουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Βελεστίνο, όπου προκαλεί εντύπωση η ύπαρξη της γκρίζας μινυακής και της εισαγόμενης κεραμικής, σε αντίθεση με άλλους οικισμούς, όπως η Τσιγγενίνα, όπου απουσιάζουν πλήρως αυτές οι κατηγορίες. Ο οικισμός αυτός φαίνεται ότι κατείχε κομβική θέση στην περιοχή, βρίσκονταν σε επαφή τόσο με τους υπόλοιπους θεσσαλικούς οικισμούς, όσο και με άλλες περιοχές της νότιας Ελλάδας και διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο σε μεγάλα εμπορικά δίκτυα. Εξετάζοντας τις μακρινές εξαγωγές στο Αιγαίο της Μέσης Εποχής Χαλκού, είναι δυνατόν να διακριθούν συγκεκριμένες εμπορικές προτιμήσεις, με τα μινυακά επιτραπέζια σκεύη και τα αιγινίτικα μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία να αποτελούν από τα πιο περιζήτητα διακινούμενα προϊόντα⁴⁸. Έτσι, στο Βελεστίνο υπάρχουν νοικοκυριά που έχουν στην κατοχή εξεζητημένο για την εποχή εξοπλισμό, ο οποίος αποτελεί σύμβολο υψηλού κοινωνικού κύρους. Τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνται και καταναλώνονται από τοπικές ελίτ, ως μία μορφή προπαγάνδας, στην προσπάθεια τους να διαφοροποιηθούν από την υπόλοιπη κοινότητα και να εδραιώσουν ή να ενισχύσουν την κοινωνική τους θέση.

Τέλος, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα δεδομένα από τα ταφικά κατάλοιπα. Από τα τέλη της Μέσης Εποχής του Χαλκού παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές που αναδεικνύουν ως ένα βαθμό το κλίμα της περιόδου αυτής. Καταρχάς, δημιουργούνται τα πρώτα νεκροταφεία εκτός οικιστικών ορίων πάνω σε εγκαταλελειμμένα σπίτια προηγούμενων φάσεων ή πάνω σε μαγούλες νεολιθικών οικισμών ή ακόμη και σε λόφους, επιλογή που φαίνεται να έχει σχέση με τη μνήμη των προγόνων, τον έλεγχο του προγονικού τόπου και τον τονισμό της θέσης του νεκροταφείου. Η πρόσβαση στα νεκροταφεία αυτά είναι πιο περιορισμένη και συνδέεται με συγκεκριμένες ομάδες του οικισμού, οι οποίες αποσκοπούν με αυτόν τον τρόπο, στην ενδυνάμωση του κοινωνικού τους ρόλου. Παράλληλα οι ομαδικοί ενταφιασμοί και η επαναχρησιμοποίηση των ίδιων τάφων είναι έθιμο που καθιερώνεται αυτήν την περίοδο και αποτελεί μια ξεκάθαρη προσπάθεια ορισμένων οικογενειών για τονισμό των στενών συγγενικών σχέσεων και της καταγωγής τους, σε μια απόπειρα διαφοροποίησής τους από τα υπόλοιπα μέλη της κοι-

47. Βλ. αγγείο εικ.7.

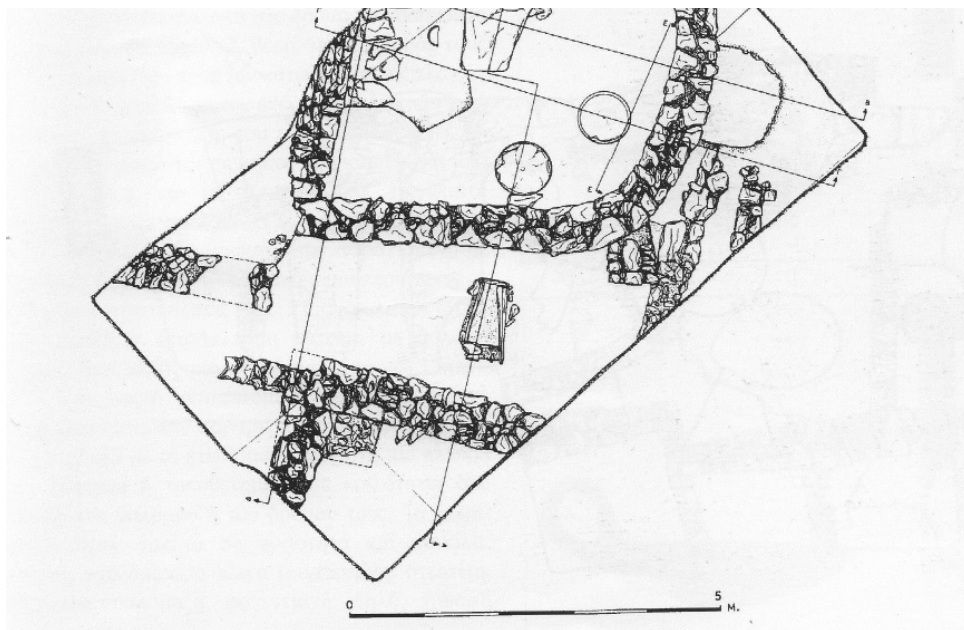
48. Sarri K., 2010. "Minyan and Minyanizing Pottery. Myth and Reality about a Middle Helladic Type Fossil", στο MESOHELLADIKΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH Supplément, σελ. 611.

νότητας. Τέλος, τα πλούσια κτερίσματα, όπως κοσμήματα, όπλα και εισαγόμενα αγγεία, φανερώνουν ότι κάποιες ομάδες ορισμένων οικισμών έχουν αποκτήσει πρόσβαση σε ορισμένα δίκτυα ανταλλαγών και συμμαχιών με άλλους οικισμούς, αποκτώντας ορισμένα πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία επιλέγουν να τα καταναλώσουν στους τάφους, σε μια απόπειρα προβολής και ενδυνάμωσης της κοινωνικής τους ταυτότητας⁴⁹.

49. Voutsaki S., 1999. "Mortuary display, prestige and identity in the Shaft Grave Era", στο I. Kilian (ed.), *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*, Monographien RGZM 43, Mainz, σελ. 103-117.

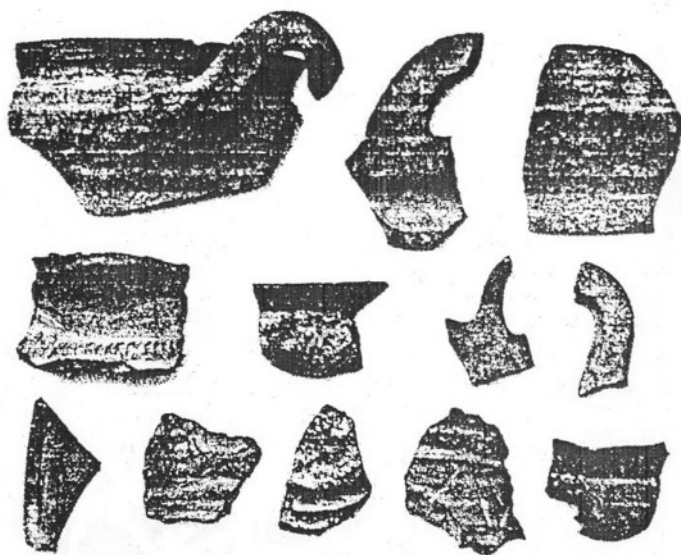
Εικ. 1: Η θέση του οικισμού και των τάφων της Μέσης Εποχής του Χαλκού στο Βελεστίνο

Εικ. 2: Το αψιδωτό κτίριο της Μέσης Εποχής του Χαλκού στο Βελεστίνο (Αραχωβίτη 2000, σελ. 357)

Εικ. 3: Τάφος της Μέσης Εποχής του Χαλκού από το λόφο Καστράκι στο Βελεστίνο (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1980, Πιν. 120)

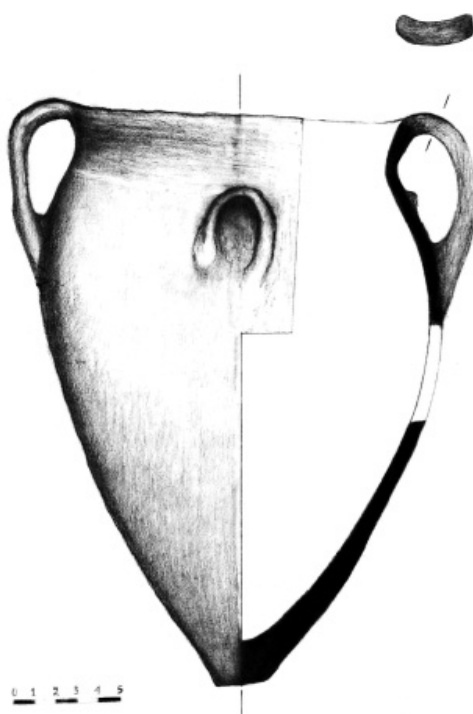
Εικ. 4: Τμήματα αγγείων της Μέσης Εποχής του Χαλκού από τον οικισμό του Βελεστίνου (Κακαβογιάννης 1977, σελ.186)

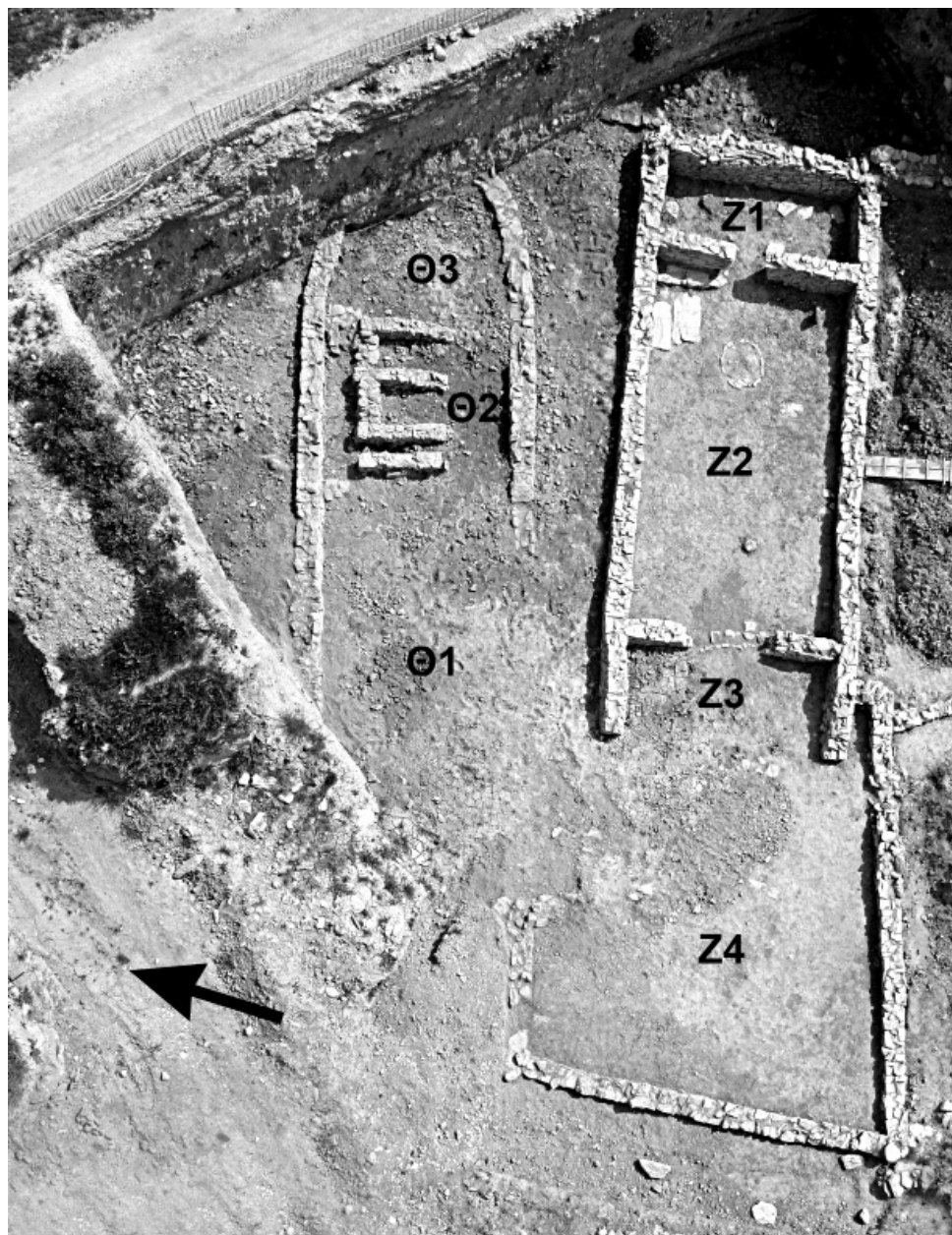
Εικ. 5: Θέσεις της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή του Βελεστίνου

Εικ. 6: Ο οικισμός και οι τάφοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού στη Μαγούλα “Ντελή-χάνι”

Εικ. 7: Αμφορίσκος με πλαστική διακόσμηση από τον οικισμό της Τσιγγενίνας
(Αγνουσιώτης, Αδρύ μη 2013, εικ. 8)

Εικ. 8: Κτιριακό σύνολο της Μέσης Εποχής του Χαλκού από τη θέση «Τσιγγενίνα» (Αγνουσιώτης, Αδρύμη 2013, εικ. 3)

Εικ. 9: Ο οικισμός της Μέσης Εποχής του Χαλκού στο Αερινό
(Αραχωβίτη 2002, σελ. 48)

Εικ. 10: Τάφοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού πάνω στα νεολιθικά ερείπια
σπιτιών στο Σέσκλο Β' (Θεοχάρης 1971, πιν. 257)